

УДК 378.014

ЛЮДМИЛА ГОЛУБНИЧА

(Харків)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДИДАКТИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Розглянуто особливості розвитку вітчизняної дидактичної науки в другій половині XX століття. Значну увагу приділено дидактичним концепціям, теоріям та навчальним технологіям зазначеного періоду.

Ключові слова: дидактика, дидактичні погляди, спосіб навчання, метод навчання, зміст освіти, дидактична концепція.

Усебічним вивченням особливостей цілеспрямованого та систематичного процесу освіти та навчання нового покоління займається спеціальна педагогічна наука – дидактика. Вона склалася в процесі еволюції людської цивілізації. Відомо, що розвиток суспільства завжди просувався одночасно з генезисом освіти. Кожен період в історії людства висував перед освітою нові завдання. Тому дидактика на кожному етапі свого розвитку мала свої особливості. Педагоги, мислителі та діячі навчальних закладів розробляли у відповідності із задачами, що постали перед школою їхнього часу, різноманітні питання навчання та освіти, аналізували проблеми, що існували в навчанні дітей, та висували власні дидактичні думки, концепції.

Осмислення прогресивних дидактичних ідей, помилок та здобутків попередніх поколінь із позиції сьогодення є «передумовою всебічного розуміння

дослідниками нових проблем, що постали перед педагогічною наукою і практикою у зв'язку зі створенням національної системи освіти», – зазначається в «Основних напрямках наукових досліджень з педагогіки і психології України» [3, с. 9].

Аналіз наукових досліджень свідчить, що різні проблеми сучасної дидактики ретельно вивчали А. Алексюк (дидактика вищої школи), В. Беспалько, В. Бондар, І. Зязюн та ін. (загальні методолого-теоретичні питання), В. Буряк (організація самостійної роботи учнів), В. Євдокимов, А. Зільберштейн (наочність у навчанні), А. Алексюк, Б. Коротяєв (проблеми класифікації методів навчання, розвиток творчої активності учнів), В. Євдокимов, А. Зільберштейн, В. Лозова (проблемне навчання), О. Савченко (формування інтелектуальних умінь школярів, розвиток активності, самостійності й творчості учнів) та ін. Дидактичні погляди та концепції навчання видатних діячів школи та педагогів зазначеного періоду досліджували Н. Безлюдна, М. Дубінка, А. Луцюк, Л. Ткачук та ін. Наукову рефлексію різноманітних технологій навчання проводили В. Беспалько, В. Євдокимов, Є. Нор, І. Прокопенко та ін. Однак особливості розвитку вітчизняної дидактичної науки вказаного періоду не були предметом спеціальних досліджень науковців.

Метою статті є з'ясування й характеристика особливостей розвитку вітчизняної дидактичної науки другої половини ХХ століття.

Друга половина ХХ століття для еволюції дидактики виявилася дуже плідним періодом. Перш за все, він характеризується створенням цілої низки дидактичних концепцій. Так, однією з них виявилася інноваційна для того часу концепція гуманної дидактики видатного вченого-педагога В. Сухомлинського (1918-1970), котру він не тільки розробив, але й утілював у практику школи, якою керував. Згідно з цією концепцією, людина – це найвища цінність, тому завдання школи полягає у створенні умов для розвитку особистості, її творчого потенціалу, природних схильностей та здібностей, надання допомоги у життєвому самовизначенні. Значне місце у зазначеній концепції відводиться емоційній насиченості навчання, адже вона, на думку В. Сухомлинського, зумовлює розвиток дитини. Принциповою умовою результативності різних форм впливу на особистість він справедливо вважав пробудження в дитині «почуття подиву і радості відкриття».

У концепції гуманної дидактики розглядаються також питання змісту освіти та його ролі в розумовому вихованні, яке спрямовано на формування моральних якостей, естетичних ідеалів, цінностей праці й духовності. За В. Сухомлинським, розумове виховання дитини потрібно цілеспрямовано починати ще у дошкільному віці шляхом пробудження допитливості та цікавості, даючи поштовх роботі мозку. Для школярів педагог доводив необхідність існування двох програм: обов'язкової та другої необов'язкової, котра «проходячи через свідомість, залишить якісний слід у мислячий матерії». Щоб реалізувати необов'язкову програму, в зазначеній школі працювало 40 гуртків. Автор концепції приділяв значну увагу роботі з талановитими дітьми, стимулюванню їх до саморозвитку, самореалізації. Педагог високо цінував розвиток активності, займався організацією самостійної пізнавальної діяльності учнів. Він досліджував різні аспекти процесу навчання: оцінювання результатів навчання, дидактичний вибір, забезпечення виховного середовища, педагогічної підтримки дитини тощо. Вчений-педагог обґрунтував необхідність застосування проблемного методу навчання та розробив методику його використання для

ефективного розвитку дітей і підвищення якості навчання. Цінним здобутком педагога є розроблення системи навчання читати й писати на основі емоційно-естетичного сприйняття навколишнього світу в умовах активної розумової діяльності.

Дослідники творчості В. Сухомлинського відмічають, що, хоча більш відомими роботами педагога є ті, котрі присвячені теорії виховання, однак саме дидактичні праці визначного співвітчизника виявляються його не скороминущою спадщиною [1; 4; 5; 7].

Зазначимо також, що у другій половині ХХ століття дидактика збагатилася розробкою й інших авторських концепцій. Особливою рисою дидактичної науки зазначеного періоду є розвиток концепції розвивального навчання, над якою працювали різні вчені. Вона полягає в орієнтації навчального процесу, його змісту, принципів, методів та форм на розвиток потенційних можливостей учня, його інтелектуальної, чуттєвої, вольової сфери. За вказаною концепцією, основне завдання вчителя – це, відповідно, така організація навчальної діяльності школярів, котра є спрямованою на формування їхніх розумових здібностей, пізнавальної активності, самостійності й пізнавальних інтересів. Один із напрямів реалізації концепції розвивального навчання був розроблений Л. Занковим (1901-1977) у кінці 50-х – на початку 60-х років минулого століття на основі ідеї Л. Виготського про те, що навчання повинно йти попереду розвитку, вести останній за собою. Л. Занков установив міцний зв'язок між навчанням та загальним розвитком дитини (термін «загальний розвиток дитини» було введено саме Л. Занковим), тобто розвитком інтелекту, волі, почуттів. Науковець довів, що навчання відіграє провідну роль у загальному розвитку дитини, який вважав ціллю навчання в початковій школі. Отже, автор створив таку систему початкового навчання, котра забезпечувала більш високий розвиток школярів порівняно з традиційною системою освіти. Вона визначається чотирма аспектами: 1) розумовий розвиток, який забезпечується певним співвідношенням внутрішніх та зовнішніх факторів. Зовнішня організація процесу навчання веде до засвоєння знань, вмінь та навичок через внутрішні процеси саморозвитку дитини. Не можна викладати готові знання, якщо учні можуть добути їх шляхом внутрішніх зусиль; 2) послідовність введення та засвоєння нового матеріалу, котра заснована на генетичному методі навчання, тобто від загального до поодинокого, від цілого до частини; 3) формування системи знань та їх концентрація навколо системоутворюючих факторів; 4) розвиток пізнавальної мотивації.

Для даної експериментальної системи характерним є багатий зміст навчання, що поєднує як теоретичні, так і емпіричні знання. Велике значення мала також реалізація сформульованих ученим окремих методик, організаційних форм навчання та головних дидактичних принципів: навчання на високому рівні складності; провідна роль теоретичних знань; навчання у швидкому темпі; усвідомлення учнями процесу навчання; загальний розвиток усіх – як слабких, так і сильних учнів. Розроблена система дозволила отримати високі результати, про що свідчать зміни, які відбулися в розвитку кожної дитини: підвищення спостережливості, рівня мислення, емоційно-вольових якостей, потреб (наприклад, бажання навчатися), ціннісних орієнтацій (ставлення до оточуючого довкілля, до себе). Успіш-

ність навчання розглядалася в єдності з показниками розвитку [1, с. 188; 2, с. 435-445; 5, с. 244-249; 6, с. 268-273].

Ще одну технологію розвивального навчання було створено двома психологами Д. Ельконіним (1904-1984) та В. Давидовим (1930-1998) у середині 60-х років XX століття. Ця концепція навчання заснована на особливостях психічного розвитку дитини, сутність яких полягає у тому, що вже в дошкільному віці діти мають сильно розвинену уяву та здатні відстежувати смислові зв'язки. Розвинена уява спонукає їх шукати відповіді на запитання щодо походження речей та явищ. Це, в свою чергу, свідчить про зародження теоретичного мислення. Саме тому необхідно організувати навчання таким чином, щоб якомога ефективніше розвивати дітей.

Згідно з цією концепцією учень є не об'єктом діяльності вчителя, а суб'єктом учіння, який самозмінюється в цьому процесі. Засвоєння знань, умінь і навичок розглядається як засіб розвитку, а не як самоціль. Метою навчання визначають виникнення й розвиток теоретичного мислення в молодших школярів. Основними положеннями запропонованої системи навчання науковці вважали такі: 1) формування елементів теоретичного мислення; 2) розвиток здібності до свідомого та цілеспрямованого керування учнями своєї поведінки; 3) формування активної пізнавальної діяльності; 4) розвиток здібності до дедукції, тобто в навчанні йти від загального до часткового, від абстрактного до конкретного, від системного до поодинокого. Навчальна діяльність при такому підході спрямована на відкриття загальних зв'язків або елементарних форм, які визначають зміст і структуру об'єкта в цілому.

У системі розвивального навчання Д. Ельконіна – В. Давидова науковці виділяють три етапи. Початковим етапом навчальної діяльності є постановка навчальної задачі. В методиці широко застосовуються пошукові та творчі методи навчання, адже вони формують пізнавальну діяльність, яка забезпечує пошук способів вирішення виникаючих задач. Наступним складником є спільне вирішення запропонованої задачі. Організована взаємодія учнів є необхідною умовою реалізації саме розвивального навчання, оскільки будь-яка пошукова дослідницька діяльність завжди супроводжується діалогом із опонентами. Роль учителя на цій стадії полягає у спрямуванні діалогу в необхідне русло. Кінцевий етап пов'язаний із оцінкою знайденого способу вирішення задачі. Відмічається ефективне формування змістовної мотивації навчання й перехід до самооцінювання. Масштабний експеримент головним результатом навчання за вказаною системою виявив виникнення та розвиток теоретичного мислення в учнів початкової школи, чого й намагалися досягти автори [1, с. 188; 2, с. 445-451; 5, с. 249-251; 6, с. 273-280].

Іншими науковцями – П. Гальперіним (1902-1988) та Н. Талізінною – було розроблено теорію поетапного формування розумової діяльності, котра заснована на вченні про перетворення зовнішньої предметної діяльності на внутрішню психологічну діяльність. Поштовхом для створення даної теорії стала ідея Л. Виготського про зону найближчого розвитку дитини. Вчені довели, що навчання потрібно організовувати так, щоб воно відповідало зоні найближчого розвитку та складалося з декількох етапів, які зумовлюють перехід від зовнішньої діяльності до психологічної [1, с. 188; 4, с. 73; 5, с. 24; 7, с. 32-33].

Специфічною для зазначеного періоду є також концепція особистісно орієнтованого навчання, яка привернула увагу багатьох вітчизняних вчених (Г. Балла, І. Беха, О. Бондаревської, С. Гончаренка, І. Зязюна, В. Кременя, В. Моляка, О. Сав-

ченко, І. Якиманської). Вказана теорія виходить із визнання особливостей індивіда, його самобутності. За цією концепцією, самоцінність кожної людини вимагає забезпечувати психолого-педагогічну допомогу в розвитку й саморозвитку дитини, спираючись на з'ясування її індивідуального неповторного суб'єктивного досвіду, здібностей, інтересів, ціннісних орієнтацій, можливостей реалізувати себе в пізнанні, навчальній діяльності, поведінці. Таким чином, особистісно орієнтоване навчання вирішує проблему гуманізації загальної освіти, сприяє формуванню та розвитку в учнів стійкого інтересу до пізнання, бажання та вміння самостійно вчитися [1; 8].

У 80-90-і рр. подальший розвиток дидактики характеризується розробкою новаторської концепції «Школи діалогу культур», створеної філософом В. Біблером, психологом І. Берлянд та педагогом С. Кургановим як експеримент, утілення якого було розпочато у 1988 році в Харкові. Дана концепція передбачає діалогічний зв'язок із попередніми культурами й різними поколіннями з метою формування мислення особистості, адже, на думку авторів, розуміння будь-яких явищ є можливим лише при їх розгляді з позицій різних культур та представників різних вікових категорій. Крім того, навчання ведення діалогу, коли стикаються іноді протилежні точки зору, думки та оцінки, веде до появи внутрішнього діалогу. Ці два види діалогу, стверджують теоретики «Школи діалогу культур», постають джерелом саморозвитку. Діалог слугує і формою організації навчання, і принципом організації його змісту. Завдання своєї експериментальної школи науковці бачили, перш за все, у розвитку особистості, логічного мислення, творчої уяви, формуванні особистого погляду на світ, прилученні до культури, а не тільки у передачі знань [1, с. 188-189].

Отже, період 60-90-х років минулого століття в дидактичній науці визначається значним поширенням інтересу до проблем дидактики серед вітчизняних учених та педагогів. Напрями дидактичних досліджень зазначеного періоду відбито в табл. 1.

Таблиця 1

**Напрями дидактичних досліджень вітчизняних учених
другої половини XX століття**

Напрями дидактичних досліджень	Науковці
Загальні методолого-теоретичні питання	В. Беспалько, В. Бондар, Г. Воробйов, Б. Гершунський, С. Гончаренко, М. Данилов, В. Журавльов, В. Загвязинський, І. Зязюн, В. Краєвський, П. Підласий.
Проблеми класифікації методів навчання	А. Алексюк, Ю. Бабанський, С. Бондар, І. Лернер, Б. Коротяєв, І. Огородников, М. Скаткін.
Форми навчання, в тому числі уроку	М. Данилов, С. Іванов, Ю. Зотов, І. Казанський, Ю. Мальований, В. Оніщук, І. Чередов.
Способи організації пізнавальної діяльності учнів	В. Дяченко, Х. Лійметс.

Сутність проблемного навчання	А. Алексюк, В. Барабаш, В. Євдокимов, А. Зільберштейн, Т. Кудрявцев, І. Лернер, Н. Литвиненко, В. Лозова, О. Матюшкін, М. Махмутов, В. Оконь, В. Паламарчук, І. Федоренко, Т. Шамова.
Проблеми формування інтелектуальних умінь школярів	Ю. Бабанський, В. Паламарчук, О. Савченко.
Розвиток активності, самостійності й творчості учнів	К. Абульханова-Славська, Л. Арістова, В. Буряк, Д. Вількєєв, М. Данилов, Б. Єсіпов, Б. Коротяєв, Н. Половнікова, О. Савченко, В. Сухомлинський, І. Федоренко, І. Харламов, Т. Шамова, Г. Щукіна.
Формування пізнавального інтересу, потреб у знаннях	Н. Бібік, В. Ільїн, Ю. Шаров, Г. Щукіна.
Оптимізація педагогічного процесу	Ю. Бабанський, М. Поташник, І. Федоренко.
Питання інформатизації освіти, комп'ютеризації навчання, впровадження в закладах освіти інформаційних засобів, технологій на основі мікропроцесорної техніки	Л. Білоусова, Б. Гершунський, М. Жалдак, Є. Машбиць.
Питання використання наочності	В. Євдокимов, А. Зільберштейн, Л. Логінова, В. Паламарчук, А. Попков.
Сутність й особливості контролю навчальної діяльності	В. Беспалько, Є. Перовський.
Технології навчання	В. Беспалько, В. Євдокимов, М. Кларін, О. Коваленко, О. Пехота, І. Прокопенко.
Психологічні основи питань навчання й освіти	Ш. Амонашвілі, Д. Богоявленська, Д. Богоявленський, Л. Божович, П. Зінченко, В. Зінченко, О. Кабанова-Меллер, Г. Костюк, О. Леонтьєв, О. Лурія, А. Маркова, Н. Менчинська, В. Моляко, Н. Побірченко, В. Семиченко.

Отже, таблиця свідчить, що дидактична наука другої половини ХХ століття характеризується, по-перше, значним зростанням кількості вітчизняних учених, які займалися дослідженням різних питань дидактики; по-друге, великим поширенням напрямів дидактичних розвідок.

Важливо також додати, що для 80-90-х років минулого століття специфічною рисою є вже не лише новаторські пошуки науковців, але й активна творчість педагогів-практиків, котрі, намагаючись подолати певну традиційну обмеженість в організації навчально-виховного процесу, засновували авторські школи (М. Щетинін, М. Гузик, Ш. Амонашвілі). Вони функціонували та функціонують, керуючись науково обґрунтованими теоретичними концепціями й розробками технологій реалізації теоретичних положень.

Аналіз наукової літератури [1; 5; 7] свідчить, що окремі вчителі-новатори (І. Волков, Є. Ільїн, С. Лисенкова, М. Палтишев, В. Шаталов, М. Щетинін та ін.) розробляли та перевіряли в шкільній практиці певні методи, прийоми, підходи до навчання й виховання, поєднуючи їх із гуманним ставленням до дитини. Об'єднання їхніх зусиль та педагогічного надбання отримало назву педагогіки співробітництва. Її головними ідеями стали: 1) доброзичливі стосунки між вчителями та учнями («співробітництво») замість авторитарних; 2) формування позитивної мотивації учнів щодо навчання, навчання без примушення; 3) застосування методів та форм навчання, спрямованих на пізнавальну активність, розвиток та самостійність учнів (ідеї важкої мети, опори, великих блоків навчального матеріалу, вільного вибору, випереджального навчання, самоаналізу тощо); 4) вирішення в навчальному процесі не тільки завдань навчання та виховання, але й розвитку.

Результати діяльності авторських шкіл свідчать про продуктивність педагогіки співробітництва.

Узагальнення результатів дослідження та аналіз наукової літератури дозволяють зробити висновки про те, що дидактика другої половини ХХ століття характеризується інтенсивним розвитком; особливо активно розроблялися дидактичні теорії, технології та авторські концепції; значно поширилося коло науковців, які досліджували найрізноманітніші питання теорії навчання; до вирішення дидактичних проблем долучилися педагоги-практики, котрі зазнавали авторські школи; розвиток дидактики середньої школи став передумовою генезису дидактики вищої школи. Перспективами подальшої розвідки можна вважати вивчення особливостей розвитку дидактики вищої школи зазначеного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. Малафійк І. В. Дидактика: навчальний посібник для студентів педагогічних спеціальностей та вчителів / І. В. Малафійк. – Рівне : РДГУ, 2004. – 470 с.
3. Основні напрями наукових досліджень з педагогіки і психології // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 1. – С. 5-33.
4. Педагогіка : навч. посіб. – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2001. – 357 с.
5. Рыжов В. Н. Дидактика [учеб. пособ. для студ. пед. колледжей и лицево] / В. Н. Рыжов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 318 с.
6. Ситаров В. А. Дидактика [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В. А. Сластенина] / В. А. Ситаров. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
7. Чайка В. М. Основы дидактики : навч. посіб. / В. М. Чайка. – К. : Академвидав, 2011. – 240 с.
8. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

ЛЮДМИЛА ГОЛУБНИЧАЯ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ДИДАКТИКИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ ВЕКА

Рассмотрены особенности развития отечественной дидактической науки во второй половине ХХ века. Значительное внимание уделено дидактическим концепциям, теориям и технологиям обучения обозначенного периода.

Ключевые слова: дидактика, дидактические взгляды, способ обучения, метод обучения, содержание обучения, дидактическая концепция.

LYUDMYLA GOLUBNYCHA

FEATURES OF DOMESTIC DIDACTICS DEVELOPMENT
IN THE SECOND HALF OF THE XXTH CENTURY

The article concerns special features of national didactical science of the second part of the previous century. A special pedagogical science – didactics deals with comprehensive studying of the characteristics of targeted and systematic process of education and training of the next generation. It developed in the evolution of human civilization. We know that society has always moved along with the genesis of education. For centuries philosophers and educators have developed various training and education issues, analyzed the problems which existed in the education of children and put forward their own teaching ideas, concepts. As realizing the way of theory of training development, progressive teaching ideas from the perspective of today: errors and achievements of previous generations is very important for a comprehensive understanding by the researchers of new challenges facing pedagogical science and practice in connection with the establishment of a national educational system, this article indicates the special features of national didactics development in the second part of the XXth century. It eliminates intensive character of our didactical science evolution which became a distinctive feature of the period. Considerable attention is paid to different didactic conceptions, theories and technologies of learning and training of the period which evolved especially actively in the period. Among them the following are described: the conception of human didactics, different directions of the conception of developmental education, the theory of stepped formation of intellectual development, the conception of personal oriented education, the conception “School of Cultures Dialog”. A significant contribution to the development of learning theory was made by V. Suhomlynsky, L. Zankov, D. Elkonin, V. Davydov, P. Halperin, N. Talyzina. The didactical thoughts and copyright concepts of the noted actors of school and pedagogical science specialists are shown in the article. Their endowment to the development of didactics is determined. The directions of national scholars’ didactical researches are summarized. The research proves that the circle of national scholars, studying a vast variety of learning theory issues, have spread considerably. It indicates the problems of modern didactics which were studied carefully. The article discovers that in this period not only scientists but also practicing teachers paid attention and solved problems of teaching and learning. The research introduces some features of “Pedagogies of Cooperation” which was worked out and took deep roots in these progressive teachers’ copyright schools. Among the authors of such schools are: M. Schetynin, M. Guzyk, Sh. Amonashvili. The main ideas of the noted pedagogical approach are the following: 1) friendly relations between teachers and students (“Cooperation”) rather than authoritarian style of teaching; 2) formation of positive motivation of students for learning, learning without compulsion; 3) the application of methods and forms of education which are directed to cognitive activity, development and independence of students (the idea of hard target resistance, large blocks of educational material, free choice, advanced learning, introspection, etc.); 4) solution of problems of development in addition to the tasks of training and education in the learning process. They were worked out and checked in school practice as by the noted teachers so by other progressive pedagogical specialists. Among them we have found I. Volkov, Ye. Ilyin, S. Lysenkova, M. Paltyshev, V. Shatalov, M. Schetynin.

Keywords: *didactics, didactical thoughts, way of teaching, method of teaching, concept of education, didactical conception.*

Одержано 20.09.2013, рекомендовано до друку 22.10.2013.